

пешкой в борьбе за власть между Берией, Маленковым и Хрущёвым. Новой эпохе не нужны были свидетели эпохи террора. Они были обречены на уничтожение» (с. 459).

Прочитав всю книгу, невольно задумываешься над соотношением позитива и негатива в личности

Цанавы. Негатив явно преобладает, но было бы отступлением от исторической правды вычеркивать положительные моменты его деятельности.

М. В. Стрелец,

доктор исторических наук, профессор

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 2 т. М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2015. Т. 1. 864, XVI с. ; Т. 2. 522, CIV с.

Polotsk Charters XIII – beginning XVI century : in 2 vol. Moscow : Russ. Found. for the Promot. of Educ. and Sci., 2015. Vol. 1. 864, XVI p. ; Vol. 2. 522, CIV p.

Гісторыя Полацка і Полацкай зямлі другой паловы XIII – пачатку XVI ст. з’яўляецца ўнікальнай у сваёй інфарматыўнасці ў параўнанні з гісторыяй іншых рэгіёнаў Беларусі. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў у айчынай гістарыяграфіі арыентаваліся пераважна на перыяды да вызначаных храналагічных меж і пасля іх, што цалкам абумоўлена і базай крыніц, і якасцю ўведзенага ў навуковы зварот матэрыялу.

Прадстаўленае выданне крыніц па гісторыі Полацкай зямлі XIII – пачатку XVI ст. створана калектывам аўтараў на чале з вядомым спецыялістам у гісторыі рэгіёна доктарам гістарычных навук Ганнай Леанідаўнай Харашкевіч (Масква). Кніга з’яўляецца своеасаблівым дапоўненым выданнем аднайменнага комплексу крыніц, сабраных і пракаментаваных даследчыцай у 1970–80-х гг. (Полоцкіе грамоты XIII – начала XVI вв. : в 6 вып. М. : Ин-т истории СССР, 1977–1989). Аднак новая праца, якая рыхтавалася спецыялістамі на працягу амаль дзесяцігоддзя, пашырылася не толькі за кошт уключэння іншых актаў, але і дзякуючы ґрунтоўным аналітычным і дапаможным матэрыялам.

Прадстаўленае выданне ўяўляе сабой зборнік актаў 1263–1528 гг., якія раскрываюць такія аспекты айчынай гісторыі, як знешнепалітычныя кантакты Полацка з Рыгай і Тэўтонскім ордэнам, узаемаадносіны ўнутры Вялікага Княства Літоўскага, дачыненні царкоўных і свецкіх улад, а таксама сацыяльныя, эканамічныя, культурныя, грамадскія фактары ўзаемадзеяння палачан. У выданні друкуюцца акты з архіваў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы (Берліна, Варшавы, Вільнюса, Мінска, Масквы, Рыгі, Санкт-Пецярбурга і іншых гарадоў). Акрамя таго, у другім томе змешчана значная колькасць рэпрадукцый дакументаў, а ў першым – пячаткі і прамалёўкі вадзяных знакаў з сабраных актаў. Асаблівую цікавасць уяўляюць даведачна-дапаможны матэрыял і каментарыі, створаныя спецыялістамі.

Хаця пытанне аб выданні працы падобнага тыпу ўзнімалася Г. Л. Харашкевіч неаднаразова ў 2000-я гг., аднак рэалізаваць яго змаглі толькі к сярэдзіне 2010-х гг. Праца была падрыхтавана інтэрнацыянальным калектывам аўтараў. Сярод іх былі выкладчыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, супрацоўнікі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Расійскай акадэміі навук і Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава. Гэта вядучыя спецыялісты ў сферах гісторыі і археаграфіі Г. Л. Харашкевіч (адказны рэдактар), В. А. Варонін, А. І. Груша, А. А. Жлутка, К. Р. Сквайрс, А. Г. Цюльпін і канешне намеснік адказнага рэдактара С. У. Палехаў. Рэцэнзентамі выступілі дактары навук з Інстытута гісторыі Літвы і Свабоднага ўніверсітэта Берліна.

Першы том выдання складаецца з уводзін, асноўнай часткі «Тэксты грамат» (утрымлівае больш за 500 актаў), а таксама каталога вадзяных знакаў і пячатак (змяшчае 96 выяў), храналагічнага спіса грамат, іменнага і геаграфічнага паказальнікаў. Ва ўводзінах даецца характарыстыка асноўнаму масіву зместу актаў, раскрываецца іх паходжанне (Г. Л. Харашкевіч, С. У. Палехаў, В. А. Варонін, А. І. Груша), тлумачыцца метадалогія адбору матэрыялаў, вызначаюцца правілы публікацыі. Апошняе вельмі істотна пры сучасным стане публікацыі актавых крыніц. Аўтары ўлічылі тую крытыку, якую нарадзіла масавае выданне актаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага літоўскімі, беларускімі, польскімі, украінскімі і расійскімі калегамі. Нагляднасці дадае асобная частка тома, якая змяшчае спосабы складвання лістоў у канверты. Том дастаткова грувасткі, насычаны не толькі самімі тэкстамі крыніц, але і дапаможнай інфармацыяй рознага ўзроўню. Публікацыя выяў пячатак невялікага памеру (па шэсць на старонцы) часам падаецца неапраўданай, аднак паліграфічнае выкананне ратуе сітуацыю.

Другі том (ён з’явіўся ў продажы раней за першы) утрымлівае каментарыі да актавага матэрыялу, артыкул па праблеме даследавання гісторыі Полацка і Полацкай зямлі за апошнія 30 гадоў В. А. Вароніна і С. У. Палехава, рэфлексію Г. Л. Харашкевіч «Полацкія граматы як гістарычная крыніца», даведачны матэрыял па генеалогіі полацкіх князёў і спісы ўраднікаў Полацкай зямлі. Акрамя таго, другі

том змяшчае каля 150 рэпрадукцый саміх актаў і спіс літаратуры па праблеме. У дапаўненне прыводзіцца картаграфічны матэрыял, прадстаўлены беларускімі картографамі В. М. Цемушавым і С. М. Цемушавым.

Выданне было ажыццёўлена маскоўскім Універсітэтам імя Дзмітрыя Пажарскага, прэзентавана расійскімі калегамі ў Полацку і Мінску (сумесна з беларускімі даследчыкамі) і Вільнюсе (разам з літоўскімі спецыялістамі). Збор актаў уяўляе

вялікую каштоўнасць і мае вялікае значэнне для навуковай супольнасці Усходняй Еўропы. Выданне разлічана на шырокае кола спецыялістаў: яно будзе цікавым як даследчыкам нарацыванай гісторыі Беларусі, прадстаўнікам розных галін спецыяльных гістарычных дысцыплін, так і чытачам, якія захапляюцца гісторыяй нашай Айчыны.

А. У. Любы,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Темушев В. Н. На восточной границе Великого княжества Литовского. Середина XIV – первая половина XVI в. / под ред. А. В. Кузьмина, С. Н. Темушева. Тула : Куликово поле, 2016. 328 с. : карты.
Temushev V. N. On the Eastern border of the Grand Duchy of Lithuania. The middle of XIV – first half of XVI century. Tula : Kulikovo Pole, 2016. 328 p. : with the maps.

В изучении истории уникального государственного образования – Великого княжества Литовского – до настоящего времени сохраняется множество нерешенных проблем, начиная с вопроса о его образовании. К числу наиболее сложных задач относится исследование формирования границ Великого княжества Литовского, которые на протяжении длительного времени неоднократно подвергались трансформации как вследствие военных конфликтов, так и в результате мирных межгосударственных соглашений. Решение данной проблемы возможно только на стыке истории и исторической географии, необходимым условием является также составление исторических карт. Значительный шаг в этом направлении был сделан в последние годы в связи с изданием «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі»¹. В подготовке отдельных карт первого и второго томов этого издания принимал участие и В. Н. Темушев. Границы государственных образований на территории Беларуси, показанные на картах атласа, были определены в результате тщательных исследований. Представление о методике этой работы дает рецензируемая монография В. Н. Темушева «На восточной границе Великого княжества Литовского. Середина XIV – первая половина XVI в.».

Не вызывает сомнений высокая степень научной значимости и актуальности исследования проблемы становления государственных границ. Важнейшим аргументом обоснования незыблемости современных границ является их «освящение временем». Несмотря на невозможность пересмотра закрепленных рядом межгосударственных и меж-

дународных соглашений рубежей, в определенных кругах высказываются идеи о возвращении «исконных» территорий, восстановлении «справедливости» с отсылкой на исторические прецеденты. Этому способствует сложность самого феномена государственной границы, которая во многих случаях не совпадала с территорией расселения того или иного этноса. Неудивительно, что рассматриваемую монографию уже пытались использовать для антинаучных спекуляций. Но исключительно научный характер монографии В. Н. Темушева не позволил использовать ее в политических играх. Тем не менее сохраняется опасность того, что подобные попытки будут продолжаться. Между тем только некорректное признание Великого княжества Литовского белорусским государством позволяет устанавливать прямую связь между границами позднего Средневековья и Новейшего времени.

Исследование В. Н. Темушева о восточной границе Великого княжества Литовского впервые было издано на белорусском языке в 2014 г.² Эта публикация вызвала интерес и в Беларуси, и в России, хотя до недавнего времени оставалась недоступной для российского читателя. Только в 2016 г. увидел свет русскоязычный вариант исследования. Эта публикация была осуществлена усилиями сотрудников Государственного военно-исторического и природного музея-заповедника «Куликово поле» (г. Тула, Россия), с которыми В. Н. Темушева связывало многолетнее сотрудничество. В научном редактировании рассматриваемой работы принял участие московский историк, ведущий научный сотрудник Российской государственной библиотеки А. В. Кузьмин, географический и именной указатели были подготовлены С. Н. Темушевым.

Особенность монографии В. Н. Темушева заключается в том, что она была опубликована через пять лет после смерти самого автора. Виктор Николаевич работал над рукописью до самого последнего дня, но многое осталось незавершенным. Попытка показать трансформацию восточной границы

¹Вялікі гістарычны атлас Беларусі : у 2 т. / гал. рэд. В. Л. Насевіч. Мінск, 2009. Т. 1. 2009 ; Т. 2. 2013.

²*Цемушаў В. М.* На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдня XIV – першая палова XVI ст.) / навук. рэд. В. Ф. Голубеў ; пер. з рус. мовы Н. Бакшанскай [і інш.]. Смаленск, 2014.